

Wer sich mühe gibt hat glück gehabt

Negt en Kluges moeizame queeste naar het begrip van de menselijke arbeid

Ton Salman

Echt is ook dat waar men de hand op *schijnt* te kunnen leggen.
Lidy van Marissing, De omgekeerde wereld.

1. Inleiding

Wie in deze tijd beweert dat Marx' theorie juist is (zij het onvolledig), die moet ofwel een granieten kop hebben, ofwel een origineel theoreties project voorstaan. Oskar Negt en Alexander Kluge geven er in hun geschriften geen blijk van steriel-orthodoxe leerstellingen te willen verdedigen, dus moet bij hen het laatste het geval zijn. Maar wat kan dan bedoeld zijn met de in dit tijdsgewricht toch enigszins oncomfortabele uitspraak dat "...alles wat Marx gezegd heeft juist is. Maar hij heeft niet alles gezegd wat voor het begrijpen van de moderne wereld nodig is"? (1).

De meest omvangrijke en substantiële neerslag van de gedachten van Negt & Kluge vinden we in hun gezamenlijk werk 'Geschichte und Eigensinn' (2). Dat is echter een nogal onkonventioneel boek. Het verzet zich zowel kwa vormgeving als kwa argumentatieve structuur expliciet tegen de indruk, alsof het hier om een systematische theoretiese uiteenzetting zou gaan. Het lijkt meer op een filosofiese en sociologiese kollage, en het lijkt met alle vigerende eisen omtrent argumentatieve consistentie en continuïteit een loopje te nemen. Het boek is een kaleidoskopies geheel van citaten, commentaren, theoretiese uitweidingen, illustraties, anekdotes, samenvattingen, kauserieën, aforismes, en nog veel meer. Bij nader onderzoek blijkt het echter minder fragmentaries dan het op het eerste gezicht lijkt. Naast een element van anarcho-associërend denken heeft het boek toch ook een hardnekkig vastgehouden *eenheid*: vanuit een breed gekoncipieerd arbeidsbegrip willen Negt & Kluge zichtbaar maken, dat de

1 Oskar Negt: Für eine neue Marx-lecture, 19.

2 Oskar Negt/Alexander Kluge: Geschichte und Eigensinn, Frankfurt/M, 1981.

kapitaalsakkumulatie *niet* (zoals Marx dacht) het alpha en omega van de maatschappelijke dynamiek is. Dit doen ze door het perspectief van Marx om te keren: niet het *begrip vanuit het kapitaal*, maar het begrip van de *arbeid als proces* staat bij hen centraal. Dat maakt inzichtelijk dat er geen eenduidig theoreties 'centrum' in hun denken voorhanden is, zoals dat in de kapitaalanalyses wel bestaat. Hun inzet immers, niet slechts de systematische ontwikkeling van de kapitaalsakkumulatie, maar ook de *weerstandprocessen vanuit de arbeid* zichtbaar te maken, dwingt hen ertoe, 'gedecentreerd' te theoretiseren. Deze weerstandsprocessen namelijk hebben geen continuïteit, geen zelfstandige substantialiteit; ze moeten steeds *in* specifieke situaties worden getraceerd.

Daarmee is echter het andere problematische punt nog niet verdwenen: is de marxistische traditie, waar Negt & Kluge ondanks deze perspectiefwisseling nadrukkelijk bij zeggen te willen aansluiten, inmiddels niet als zodanig problematisch geworden? Negt & Kluge stellen, dat ze goede redenen hebben voor hun 'konservatisme'. In de eerste plaats menen ze, dat de problemen rondom 'arbeid' niet zijn opgelost. Het zou daarom van overdreven haast getuigen, je op voorhand al tot nieuwe theoretische uitgangspunten te wenden. Daarnaast menen ze, dat analyses die zich concentreren op het arbeidsbegrip, onverminderd zinvol zijn om 'bruikbare' theorie te ontwikkelen. Het gaat hen namelijk niet slechts om een analyse van de standen van zaken, maar ook om de *analyse van mogelijkheden*. Het is hun pretentie, dat theorievorming die zich vastbijt in arbeid, *oriëntatie* kan leveren. Zij confronteren de lezer liever met *bruikbaar* materiaal, *bruikbare* onderscheidingen, dan met 'grote theorie'. "Meer als de kans, zich zelfstandig op te stellen, geeft geen boek" (3).

In dit artikel wil ik allereerst de problemen kort aanstippen, die Negt & Kluge diagnostiseren in Marx' theorie. Ondanks de instemming zijn er namelijk wel degelijk elementen van kritiek. Om die te kunnen toelichten ga ik daarom in §2 kort en selectief in op enkele uitgangspunten en aksenten in Marx' denken. Vervolgens wil ik, zij het zeer gekomprimeerd, in §3 een beeld schetsen van de inhoud van Negt & Kluges perspectiefwisseling. Ik zal daarbij speciaal aandacht besteden aan het arbeidsbegrip. Ik wil daarna trachten in §4 enkele, in mijn ogen 'sterke' elementen van Negt & Kluges visie toe te lichten. Tenslotte wil ik in §5 enkele problematische kanten van het denken van Negt & Kluge naar voren halen, en dit toespitsen op hun onvermogen de filosofies-politieke inhoud van hun *andere* arbeidsbegrip nader te expliciteren en te 'operationaliseren'.

3 Geschichte und Eigensinn, Vorwort, 5.

2. De eenzijdigheid in Marx' theorie

Marx' vroege 'Ökonomisch-philosophische Manuskripte' kunnen gelezen worden als programmatiese teksten. Marx ontwikkelt hier centrale concepten en gedachten, die blijvend de dragende constructie van zijn latere theorievorming zijn. Het meest in het oog springend groundbegrip is dat van de maatschappelijke arbeid, volgens Marx het konstituerend moment van de menselijke geschiedenis. De arbeid, zo wordt hier gesteld, is de *verwerkelijking van de mens*, de konkretisering van zijn wensen, aspiraties, vermogens. De mens staat, naar zijn wezen, niet tegenover de natuur, maar is natuur. Hij behoeft natuur om menselijke werken te kunnen realiseren, om mens te kunnen zijn. De mens veruitwendigt zich in het natuurlijke, en eigent zich op deze wijze de natuur toe als deel van zichzelf. Zo wordt de mens histories de *verwerkelijking* van zijn wezen: van onvrij en natuurafhankelijk evolueert hij tot een in zijn behoefte *vrij* wezen, één met en in een vermenschlijkte natuur. Deze basisgedachten rondom arbeid impliceren direct al de kritiek op de kapitalistische loonarbeid. Deze is een 'vertierde' arbeidsvorm, en een gestalte van de menselijke 'gegenständliche Tätigkeit' die slechts de 'Sinn des Habens' ontwikkelt. De arbeider is echter onder kapitalistische verhoudingen nog slechts een flauwe afschaduw van 'het menselijk wezen', en inderdaad tot 'instrumenteel handelen' vervallen. In de scherpe, grimmige formuleringen van Marx klinkt voortdurend de maatstaf mee, dat deze *redukties* van de arbeid *onwaar* zijn (4) (5).

Tegelijkertijd echter houdt Marx vast aan het *progressieve* karakter van het kapitalisme. Precies dit zouden we dan als het program kunnen aanmerken, dat in de 'Ökonomisch-philosophische Manuskripte' is

4 Idem, 530 ff.

Ik denk dat daarmee ook verduidelijkt wordt, dat Marx zeker niet kulturele, sociale, kommunikatieve of andere dimensies uit het maatschappelijk leven verontachtzaamde. Er kan dan natuurlijk nog steeds getwist worden over de kwestie, of deze andere dimensies bij Marx uiteindelijk toch niet hun grondslag vonden in de *ene* economie van de 'materiële omvorming'. Ik ben geneigd Marx een scherp bewustzijn van méér 'eko-nomiën' toe te schrijven, én een scherp bewustzijn van de in zijn tijd *overheersende* economie.

5 'Onwaar' betekent hier niet, dat deze verarmde arbeidsvormen niet werkelijk zijn. Er wordt mee uitgedrukt, dat ze met het 'wezen' van de menselijke arbeid niet overeenstemmen. Ze zijn onwaar, omdat ze zich in hun feitelijke bestaan te kennen geven als vervalsingen van hun mogelijkheden.

geïmpliceerd: te denken hoe de vervreemding, de onteigening van de arbeid, precies plaatsvindt, op zo'n wijze dat deze karakteristiek van het kapitaal *tegelijkertijd* de weg is naar de rijke, veelzijdig ontwikkelde, vrije mens, en de volledig ontplooid maatschappelijke arbeid.

Aan het uitwerken van dat program heeft Marx zich ingezet in de 'Grundrisse' en in 'Das Kapital'. Het al vroeg aanwezige besef, dat arbeid 'als zodanig' niet voorkomt, maar steeds beschouwd moet worden in haar maatschappelijke situering, wordt hier volledig recht gedaan. Het sleutelbegrip wordt nu: 'abstrakte arbeid'. De abstrakte arbeid blijkt bij Marx niet uitsluitend de duivelse uitvinding van het kapitaal te zijn, die koste wat kost, en kategoriees moet worden vernietigd. Eerder is zijn concept van de abstrakte arbeid tweeduidig: het verwijst naar de kapitalistische gestalte van de arbeid, waarin deze daadwerkelijk wordt gereduceerd tot haar meerwaardeproducerend vermogen (en die arbeidsvorm wordt verbeeld door de puurmechanische lopende-band-arbeid) (6). Het verwijst ook naar het rijkdomproducerend vermogen van de menselijke arbeid. Daarmee wordt een historische gestalte van de arbeid aangeduid, gerealiseerd in de kapitalistische fase, die óók gekarakteriseerd is door haar vermogen, *katalysator* te zijn van een rijke en veelzijdige bemiddeling met en toeëigening van de natuur (7).

Die rol van katalysator-te-zijn krijgt gestalte, doordat het kapitalisme een grote verscheidenheid aan 'wetenschappelijke' kennis van de natuur en aan arbeidsvormen voortbrengt, groter dan ooit tevoren. Deze vormen de basis voor een veelzijdig gekwalificeerde, in vrijheid behoeftige mens. In de 'Ökonomisch-philosophische Manuskripte' drukt Marx dat als volgt uit: "Pas door de konkreet-materieel ontplooid rijkdom van het menselijk wezen wordt de rijkdom van de subjektieve *menselijke* zintuiglijkheid, wordt een muzikaal oor, een oog voor vormenschoonheid, kortom, worden voor menselijke genietingen geëigende zintuigen, zintuigen die zich als *menselijke* wezenskrachten realiseren en bevestigen, gedeeltelijk pas ontwikkeld, gedeeltelijk pas gekreëerd" (8).

In de 'Grundrisse' en in 'Das Kapital' treedt echter ten opzichte van dit uitgangspunt een vereenzijdiging op. Niet de ontwikkeling van de *productievermogens*, van de *arbeidseigenschappen* staat daar centraal, maar het in kaart brengen van de onder kapitalistische verhoudingen tot stand gebrachte objektiveringen wordt nu het centrale aandachtspunt. In beide boeken vinden we grondige en imposante analyses van de dialektische bewe-

6 Karl Marx: Das Kapital/Ökonomisch-philosophische Manuskripte 1844.

7 Vergelijk Karl Marx: Das Kapital I, 528/529, en Grundrisse, 244.

8 Ökonomisch-philosophische Manuskripte, 541.

gingen van het geld, van het konstante en het variabele kapitaal, van de ruilwaarde, van de meerwaarde. Veel minder aandacht wordt echter besteed aan leerprocessen als die van de specialistiese 'bekwaming', disciplinerende, concentratie, abstrahering, tijdsstructurering, 'technies gevoel', etc. etc. die alle noodzakelijkerwijs met de door Marx beschreven processen van toename van de kapitalisering van de maatschappij en de maatschappelijke productie gepaard moeten gaan. Toch zijn het, paradoxaal genoeg, precies deze processen die mede de mogelijkheidsvoorwaarden moeten creëren voor de *overwinning* van het kapitalisme. Dat immers is, zo stelt Marx, een akt van het proletariaat. In plaats daarvan echter richt Marx zich nu met name op de 'natuurwetmatige' ontwikkelingen van de dialektiek van het kapitaal. De (zelf)vernietiging van het kapitaal wordt dan ook met name in met zulke wetmatigheden korresponderende termen geformuleerd. De politieke akt van bevrijding, die óók door de ontwikkeling van de arbeid in het kapitalisme wordt geproduceerd, verdwijnt uit het gezichtsveld.

Hier zet het kommentaar van Negt & Kluge bij het werk van Marx aan: zij menen dat de analyse van het kapitaal, van de verdinglijking en omkering die haar kenmerken, zoals die door Marx geschetst is, geen wezenlijke korrektie of verbetering behoeft. Maar zij zien wel een belangrijke lakune: de analyse van de arbeidseigenschappen, het gedetailleerde onderzoek naar de vorming en inzet van veel eigenschappen en kwalifikaties (lichamelijke, psychische, sociale) die zich binnen en door het kapitalisme hebben gevormd. Deze eigenschappen zijn dus verbonden met en gebonden aan de kapitalistische produktiewijze. Maar naar de mening van Negt & Kluge zijn ze er niet slechts de onzelfstandige bijprodukten van. De arbeidseigenschappen drukken ook eigen behoeftes en oriëntaties van (de 'bezitters' van) arbeidsvermogens uit. Dát is de doorbreking van het (vaak binnen marxistische analyses veronderstelde) monopolie van de kapitalistische produktiewijze binnen kapitalistische maatschappelijke verhoudingen. Het is tegelijkertijd het scharnier van Negt & Kluges theorie ten opzichte van die van Marx. Het gaat erom Marx' arbeidsbegrip, dat ten gevolge van diens aksentlegging op kwasi-autonome kapitalistische mechanismes vaak - ten onrechte - voor 'doelrationeel' wordt versleten, van die inhoud te voorzien, die Marx duidelijk beoogde, maar die hij, gefascineerd als hij was door de dialektiek van het kapitaal, nooit heeft ontwikkeld. Alleen op deze manier, zo menen Negt & Kluge, kan nauwkeuriger nagedacht worden over het in Marx' denken slechts formeel-aanwezige (en daardoor theoreties onderbelichte): het proces van (zelf)bewustwording van het proletariaat, de vorming van de onmisbare *politieke* vermogens om aan Marx' claim van een *noodzakelijke* revolutie ook konkreet-histories inhoud te kunnen geven. Daaruit blijkt de expliciet politieke intentie van Negt & Kluge. Ze willen echter niet in

ongewijzigde vorm vasthouden aan - inderdaad anachronistische - noties als die van de proletarische revolutie. Het gaat immers niet alleen om een *anders-gerichte* analyse dan die van Marx, het gaat ook om andere maatschappelijke verhoudingen dan die ten tijde van Marx, en om omvangrijke en diepgaande theoretische ontwikkelingen sinds Marx. Negt & Kluge trachten beide recht te doen. Dat geeft aan hun denken een zeer opvallende karakteristiek: naast het soms op provocerende wijze vasthouden aan Marx' terminologie, kenmerkt het zich ook door een zeer ondogmaties en vrijpostig gebruik van elementen uit andere theoretische tradities. Precies dat geeft, naast de opmerkelijke gevarieerde (soms lichtvoetige, soms strenge) betoogtrant, aan hun werk het onpolemies flegmatieke en tegelijkertijd partisaanse karakter (9). Men zou - kontaminieren is soms aardig - van een 'kalmthousiaste' theorie kunnen spreken.

3. Arbeidseigenschappen, geschiedenis, subjekt

De opmerking is wel eens gemaakt, dat Negt & Kluges boek een 'uit de hand gelopen projekt' was (10). Dat is ongetwijfeld juist. Zelf zeggen ze dat ze het boek gestart zijn met de intentie enkele onduidelijk gebleven passages uit hun vorige gezamenlijke publikatie, 'Öffentlichkeit und Erfahrung'(11), te verhelderen. Het is geworden tot een boek van meer dan 1200 pagina's, een onvoorstelbare hoeveelheid materiaal en ideeën bevattend, en ogenschijnlijk ongeschikt voor een akademies diskurs over de merites ervan.

Ik stelde in de inleiding al dat het desondanks een harde theoretische *kern*

9 Rudolf Burger: Die Mikrophysik des Widerstandes, 110.

10 Gerhard Gräber rekonstrueert het, naar adem happend, en op pagina 697 blijven steken, als volgt: "Negt en Kluge gaan ver achter Marx/Engels terug en zoeken de oorspronkelijke ontstaanssamenhang van arbeid op, en proberen dan middels nieuwe categorieën als Scheiding, Eigenzin, Zelfregulering de geschiedenis van de menselijke arbeid, in latere instantie toegespitst op Duitsland, in al haar vertakkingen op het spoor te komen en na te vertellen. Ze tonen hoe subjektieve arbeid als dode arbeid akkumuleert, hoe de arbeidsvermogens zich opsplitsen, hoe ze zichzelf ook in verschillende samenhangen in stand houden, hoe ze opgaan in het directe produktieproces maar ook in politieke processen actief zijn, hoe ze maatschappelijke en privé-verhoudingen voortbrengen. Tegelijkertijd wordt een licht geworpen op de wisselwerking tussen al deze bereiken, waarin oorspronkelijke en historische arbeidsvermogens ageren. Zeer gekompliceerd, zeer vlijtig! ..." (Tageszeitung, 2-9-1982).

11 Negt & Kluge: Öffentlichkeit und Erfahrung, Frankfurt/M, 1978.

heeft. Deze wordt echter nergens als zodanig gedefinieerd - er wordt overigens ook niet geheimzinnig over gedaan.

Datgene waar het Negt & Kluge om gaat is het *onsystematische*. Daarin vinden zij aanknopingspunten voor het theoretiseren over weerstand, over politieke tegenproductie. Dat trachten ze voortdurend, in allerlei concrete situaties, plausibel te maken, te illustreren, zichtbaar te maken. Maar het boek is meer dan een verzameling exempels. Soms im-, soms expliciet bakent het de eigen positie af en verheldert het deze ten opzichte van vele items en posities uit de (sociaal)filosofische ontwikkelingen van de laatste eeuw. Weber, Marx, Adorno, Deleuze/Guattari, Foucault, Freud, Nietzsche, Horkheimer, Fromm, Clausewitz, Hegel, Habermas - men kan zich zo langzamerhand nauwelijks nog voorstellen, welke filosofiese themata in het boek eigenlijk *niet* aan de orde worden gesteld, als al deze namen wel ergens opduiken. Het zal duidelijk zijn, dat ik niet pretendeer deze veelzijdigheid van het boek hier recht te doen. Ik hoop eerder iets anders te verhelderen: de hypothese van Negt & Kluge klinkt wellicht, wanneer ze eenmaal uit het boek is gedestilleerd, enigszins 'gewild', enigszins naïef. De overtuigingskracht en elegantie van het boek ligt dan ook niet in de theoretiese eenduidigheid of in de grondige systeembouwerij. Veel meer ligt de fascinatie in de onvermoeibare en veelkleurige pogingen de hypothese te verbeelden, te illustreren, door een soort van *speleologie* van het kapitalisme te bedrijven. *In deze aanpak* worden dan hun commentaren op en uiteenzettingen met de filosofiese traditie zichtbaar. In het verdere verloop van deze tekst hoop ik te verduidelijken dat dit onsystematische karakter tegelijkertijd de sleutel van het boek is, alsook het weerbarstige slot.

Negt & Kluge stellen arbeid centraal in hun theorievorming. In die zin zijn ze orthodoxe marxisten. Maar zij *her-denken* (12) Marx' arbeidsbegrip. Zij proberen het daardoor los te maken van de specifiek ekonomistische konnotaties, die het door Marx' kapitaalsanalyses had gekregen. Er is sprake van arbeid, zo stellen ze, wanneer mensen handelen, denken, beroeren, interpreteren, omvormen. Het gaat om menselijke behoeftes en intenties, die middels activiteit gestalte krijgen in materialiteit, stof, dingen. Deze 'stof' kan zijn: grondstoffen, halffabrikaten, gewoontes, structuren, boeken, ideeën, emoties, andere mensen, of aspecten of delen daarvan. Pas in de

12 'Her-denken' wil in dit verband zeggen dat Negt & Kluge Marx' arbeidsbegrip niet als voltooid of afgesloten overnemen, maar het, inclusief de erin niet tot uitdrukking gebrachte elementen, proberen naar de actuele situatie toe te denken. Marx' denkbewegingen en abstraktiepogingen moeten niet worden geïnkasseerd, maar opnieuw voltrokken, in een *andere* situatie, met een andere materialiteit, en andere urgente vragen.

realisering is de mens werkelijk: hij drukt zich uit en vindt zich terug in de wereld tegenover zichzelf, in de natuur. Negt & Kluge willen echter van deze arbeidskategorie geen 'Oberbegriff' maken (13); geen omvattend geschiedsbegrip. Het gaat niet om taxonomieën of onderschikkingen, niet om systeem, maar om een perspectief op de proces-zijde van de menselijke arbeid. Alles, waarbij men zich moeite moet geven, waarbij men zich moet inspannen, kracht moet inzetten, zich moet concentreren, iets van zichzelf moet spenderen, dat wordt als arbeid beleefd, geleden, genoten. Niet altijd is daarbij sprake van uiterlijke dwang, of van de directe aansporing iets van zichzelf in te zetten. Maar ook dan is het arbeid: organisatiearbeid, relatiearbeid, intelligentiearbeid, vernietigingsarbeid, 'balansarbeid' (die men aan zichzelf moet verrichten, om, in de waardetheoretiese zin van dat woord, productieve arbeid te kunnen verrichten). 'Arbeid' verschijnt in het denken van Negt & Kluge daarom anders dan bij Marx. Marx gaf, zeker in zijn latere teksten, blijk van de overtuiging dat het perspectief van het kapitaal omvattend was, en dat de geschiedenis vanuit de realisering van het kapitaal moest worden begrepen. Negt & Kluge bestrijden dit: er is een 'tegenpool' werkzaam; één die mede gestalte geeft aan (de vorming van) arbeidsvermogens.

"We beschikken over een theorie van de politieke economie van het kapitaal: 'Das Kapital' van Marx. De tegenpool daarvan is een politieke economie van de arbeidskracht. Daarvoor bestaat geen theoretisch fundament. Marx heeft deze politieke economie van de arbeidskracht, die als de andere-kant-van-het-kapitaal in zijn gedachtensysteem immanent voorondersteld is, niet aangeboden. Wij gaan ervan uit, dat dit de reden is, dat hij geen politiek heeft geschreven" (14).

Hoewel ze het aksent leggen op motieven, tendenzen, resistenties, eigenregulering, in en van de arbeid, willen Negt & Kluge niet terugvallen in antropologische grondnoties, in de trant van 'de mens is wezenlijk zus of zo'. Dat was (terecht) steeds een taboe in de marxistische theorievorming. Ze willen echter af van de keerzijde van die medaille: dat alles en iedereen zich restloos voegt naar de realiteit, i.c. de produktiewijze, de konsumptiepatronen, de cultuur, etc. Zo'n geschiedsbeeld levert een richtingloze dialektiek op: het individu is (=) wat de maatschappij is, de arbeid is (=) de reflex van de maatschappelijke socialisatie en disciplineren, etc. Op deze wijze, zo stellen Negt & Kluge, verlies je een zwaartepunt, een oriëntatie, wanneer je wilt nadenken over emancipatie. Er rest een naad- en pijnloze

13 Vergelijk onder andere Geschichte und Eigensinn, 89.

14 Geschichte und Eigensinn, 83.

amorfe massa van materie (objekt?) en energie (subjekt?), en er rest geen subjekt om deze desolatheid zelfs maar te bewenen. Negt spreekt in dit verband van een 'Überhistorisierung des Subjekts' (15).

Tegelijkertijd, zoals gesteld, vermijden Negt en Kluge het, van de mens een konstante te maken. Veeleer is de idee, dat, temidden van de 'Unwiderholbarkeit der historische Formbestimmungen' (16) arbeid óók altijd iets van de *eigen* impuls van de arbeidsvermogens, geaggregeerd in een histories specifiek subjekt, inkorporeert. Maar het gaat daarbij niet om pure subjektiviteit: het gaat om de altijd al objectief/subjektieve componenten van een met een eigen 'logika' begiftigde 'laag' van de arbeid. De arbeid gaat dus niet op in haar kapitalistische vormbepaling.

Negt & Kluge zoeken naar de verschijningsvorm van de onzichtbaar geworden, en vaak veronachtzaamde realiteit, die samenhangt met de *eigen* vormgeving - in arbeid - aan de uiteenzetting met de wereld. Zij gaan uit van de neiging van de arbeidsvermogens, zich zo veelzijdig mogelijk op het objekt te betrekken, m dat wil zeggen: samenhang te creëren (17). "Wat wij in de maatschappelijke praxis, die de levens- en arbeidssamenhangen naar beroeps-, productie-, consumptieparten, en naar private en openbare delen scheidt, als arbeidsvermogens waarnemen, dat zijn de schijnbare bewegingen. De werkelijke bewegingen die ze maken, zijn niet duidelijk. Ze treden pas op basis van een specifieke aanpak aan het licht" (18). Het gaat erom dit 'dubbelprogramma' van de realiteit te reconstrueren. Het zoeken naar de 'onderlaag' geeft de richting aan in hun queeste naar de dialektiek van de historische wording van de arbeidsvermogens temidden van een maatschappelijke tendens tot onteigening en verschraling. Het gaat er daarbij niet om het kwantitatieve overwicht van de invloed van de 'eigenzinnigheid' van de arbeidsprocessen te veroveren, maar veel meer erom, te wijzen op een onoplosbaar, steeds storend element temidden van de abstracte logika van het kapitaal: nieuwe processen van totstandbrenging van samenhang na elke onteigening.

Negt & Kluge spreken in dit verband van een 'politieke economie van de

15 Die Geschichte der lebendigen Arbeitskraft (interview met Negt & Kluge), 90.

16 Idem, 90.

17 Hier wordt de term 'samenhang' geïntroduceerd; een zeer cruciaal, en zeer complex begrip in het denken van Negt & Kluge. In de verdere loop van deze tekst hoop ik dit begrip, zij het 'jig-saw-gewijs', iets verder te verhelderen. Als begrip van de niet-identiteit maakt het dat iedere definiëring ervan tekortschiet.

18 Geschichte und Eigensinn, 193.

arbeidskracht'.

"Wat de methodiese moeilijkheid bij de ontwikkeling van een politieke economie van de arbeidskracht uitmaakt, is vooral het volgende punt: omdat het kapitaal de arbeidskracht tot de abstracte veruitwendiging reduceert, ontstaat een min of meer uniform kennisobject; er is slechts één politieke economie van het kapitaal, slechts één bewegingswet van de kapitalistische produktiewijze. Dat ziet er heel anders uit bij de politieke economie van de arbeidskracht; omdat het hier niet om eenvoudige beschrijvingen van potentialen, of van de van de subjecten afgesneden objectieve bewegingswetten gaat, maar steeds om twee aspecten, namelijk het subjektieve en het objectieve tegelijkertijd, belichaamt iederedoor uiting en veruitwendiging van de maatschappelijke arbeidskracht totstandgebrachte subject-object-verhouding een specifieke bewegingswetmatigheid. Er is een politieke economie van het lichaam zowel als van de intelligentie, van het psychiese apparaat zowel als van de zintuigen. Het gaat dus niet om datgene, wat objectief aangetroffen worden kan als uitingsvorm van de arbeidskracht, maar steeds ook om dat, wat als potentiaal achterblijft, verschuift, onderdrukt wordt, of zich op objecten richt, die specifieke verdraaiingen, omkeringen in het subject teweegbrengen. Pas de samenvoeging van al deze bijzondere bewegingswetten resulteert in dat, wat men als een politieke economie van de arbeid kan kenschetsen" (19).

Ter verduidelijking is het wellicht dienstig de tegenstelling tussen het perspectief van Marx en dat van Negt & Kluge als volgt te verhelderen: vanuit het perspectief van de kapitaalsakkumulatie wordt de arbeid onderzocht in haar - steeds vollediger - onderschikking aan de logica van een produktiewijze die gedomineerd wordt door het kapitaal. In zulke analyses zou geweest kunnen worden (en werd ook geweest) op bijvoorbeeld de toenemende fragmentarisering van arbeidsprocessen. Niet alleen betreft deze fragmentarisering de scheiding tussen de organisatie, de structurering en de uitvoering van arbeidsprocessen, ook gaat het om de verschuiving van de dominantie van de levende naar de dode arbeid. Steeds meer immers is de eenheid van het productieproces gewaarborgd door het instrumentarium en de machinerie, en steeds minder heeft ze een plaats in de handeling van de arbeidende. Voor de arbeid gaat de continuïteit en samenhang derhalve verloren. Analyses als deze denken verder op Marx' bekende 11e, 12e en 13e hoofdstuk uit 'Das Kapital', waarin deze de gevol-

19 Geschichte und Eigensinn, 1231.

gen voor de arbeiders van de machinalisering, intensivering en schaalvergroting onderzoekt. Ook analyses als die van de arbeidsdeling naar sekse, en van de functionaliteit van de vrije-tijdsactiviteiten (en dan niet alleen voor wat betreft haar konsumptieve betekenis, maar juist ook voor wat betreft de daarin plaatsvindende adaptie van arbeidsvermogens) etc., behoren bij dit perspectief van de kapitaalsakkumulatie. Dat geldt ook voor Bravermans befaamde analyses van de veranderende arbeidsprocessen in zijn boek 'Labor and Monopoly Capital' (20). Hij verfijnde het begrippen-apparaat, en spitste het toe op de arbeidsorganisatie en -activiteiten onder monopoliekapitalisme. Maar hij veranderde niet het perspectief.

Negt & Kluge betwisten niet de juistheid van dergelijke analyses en stellingnames. Ze betwisten echter wel de omvattendheid ervan: de maatschappelijke ontwikkelingen binnen het kapitalisme zijn in hun optiek niet slechts geïntegreerde elementen in een totaal-geworden systeem, maar zijn mede tot stand gebracht door de *onsystematische* antwoorden van mensen op deze voortgaande systeem-annexaties. Verder menen ze dat het onterecht is de analyses slechts te richten op de *loon* arbeid. Juist ook daarbuiten vindt veel, en voor de maatschappelijke reproductie essentiële, arbeid plaats.

Naar de *vorm* kun je de analogie met Marx ook op deze wijze denken: het gaat Negt & Kluge om onderzoek naar de dimensie van de gebruikswaarde. Maar zij hanteren 'gebruikswaarde' niet slechts als ondergeschikt gemaakte, volledig gefunctionaliseerde (zij het onverminderd noodzakelijke) basis voor de kapitaalsakkumulatie, maar als permanente, en actieve kritiek daarop, en op de ermee verbonden abstraktie en vervreemding. "De gebruikswaarden kunnen zich in de kapitalistische samenhang alleen maar door het oog van de naald van de ruilwaarde realiseren. Zo ook kunnen arbeids- en levensvermogens zich in de kapitalistische samenhang slechts middels de maatschappelijke discipline veruitwendigen" (21). De gebruikswaarde is het concrete, zintuiglijk waarneembare en genietbare arbeidsprodukt, en het hangt samen met het arbeidsmoment dat deze zijde van de productie belichaamt. In het arbeidsproces zit ook genot, ervaring en de konstituering van betekenis, zin en samenhang. Precies daarin zit het verschil met Marx: als moment van het productieproces is de gebruikswaarde nog ongestold, levend, in actu. Het biedt daarom een ingang tot het denken over tegenproductie. Het haakt in op het veranderende. In de waar daarentegen, Marx' fokus, is de gebruikswaarde produkt, *ding* geworden, en is de kritiek 'te laat'. Wanneer we deze analogie langs de lijn van de gebruikswaarde nog even volhouden, kunnen

20 Labor and Monopoly Capital, Harry Braverman, 1974.

21 Geschichte und Eigensinn, 90.

we ook zicht krijgen op een ander element ervan: het volkomen doorzetten van de kapitaalslogika als het laatste woord van de geschiedenis is zelf histories onmogelijk. Ook Marx stelde dat overigens reeds nadrukkelijk. Het zou het stilleggen van de dialektiek van vorm en inhoud (of van ruil- en gebruikswaarde), en daarmee de dood van de kapitaalsverhoudingen zélf betekenen. Waar dat bij Marx echter een 'verstilde kritiek' dreigt te worden, trekken Negt en Kluge het weer midden in de turbulentie van de dagelijkse arbeidsprocessen. Dat maakt het mogelijk het te onderzoeken, gericht op een mogelijke bundeling of aggregatie van die elementen, die de tendens tot hertoeëigening van het onteigende belichamen.

Dat zulk een - vooralsnog zeer abstrakt geformuleerde - strategie mogelijk is, vindt volgens Negt en Kluge zijn grondslag in het eerder aangeduide gegeven, dat arbeidsinspanningen er *vanuit zichzelf* altijd al op gericht zijn, een samenhang tot stand te brengen. De omvorming, bearbeiding van materialiteit, objectiviteit, is tendentieel zó gericht, dat een herkenning, een zichtbare, zintuiglijk werkelijke, ervaarbare binding ontstaat, een subjectief/objectieve eenheid. Wanneer een scheiding optreedt van produktiemiddelen, produktieobject en arbeidsvermogens, dan zal deze beantwoord worden met een *tendens*, een nieuwe samenhang tot stand te brengen. *Ze herstelt* niet de oude, maar *kreëert* een nieuwe. Zo ontstaan nieuwe zintuiglijkheid, nieuwe arbeidseigenschappen, nieuwe denkbeelden, nieuwe relaties, *vanuit* deze resistentie-eigenschap van de arbeidskracht. De 'ontwerkelijking' wordt beantwoord met het hertoeëigenen van de werkelijkheid. Deze gedachtengang biedt een ingang tot het analyseren van bijvoorbeeld de wording van de loonarbeid. Daarbij valt te denken aan het vermogen tot tijdsstructurering, disciplineren, concentratie, vormen van dagdromerij, van wantrouwen, van simulatie, van preparatie, en aan de sublimatie van vormen van bevestiging en responsbehoefte, en van identifikatie. Er is in de loonarbeid sprake van toespitsing, uitsluiting en kwalificering van verschillende psychische en fysieke disposities. Dit alles tesamen maakt een nieuwe 'balans'. Dit idee van hertoeëigening is niet slechts histories te illustreren. De gedachtenhang is ook cruciaal voor bijvoorbeeld een gedifferentieerde analyse van hoogst actuele automatiseringsprocessen, of van de 'media-tisering' van het privéleven, etc., etc.

Negt & Kluge kunnen en willen van hun claim van de tendens tot samenhang geen affirmatie maken. Het vermoeden dat de lezer soms bekruipt, dat het gaat om een 'fundament' in (het vermogen tot inkasseren en neutraliseren van) de kleinste mogelijke organische eenheden, dat dan via ingewikkelde reeksen van transformaties uiteindelijk ook zichtbaar wordt op zeer complexe niveaus van arbeidseigenschappen vindt hij nergens bevestigd.

Negt & Kluge vervallen nergens tot zo'n vlucht in 'objektieve', verhoudingsloze, monologische substantialiteit; slechts *in* subjectief/-objektieve verhoudingen is het traceerbaar. Dat betekent dat ze elke tautologie vermijden; alleen in haar aantasting, haar verstoring, haar proces is de notie van 'autonomie', van samenhang te winnen. Nooit wordt ze een buitenhistorische 'stavast'. Dat is een grondige revisie van Marx' uiteindelijk wellicht toch enigszins essentialistische geschiedsbegrip: de uiteindelijke eenheid van subject en objekt (de these van de humanisering van de natuur en de naturalisering van de mens) wordt hier opgegeven. Hier is de niet-identiteit, de identiteit als categorie van het gemis, het baken (22).

Het onderzoeksthema van Negt & Kluge is dus noch de eigenlijke subjectieve akt, noch het stilgelegde objekt. Het gaat steeds om concrete situaties, waarin subjectieve en objektieve elementen samen werkelijkheid konstitueren. Dat vereist een ander soort van theorievorming: geen 'grote theorie' (die is altijd te laat...)(23), maar een op mikrologies nivo onderzoeken van wat altijd 'in actu' is. Er kan derhalve niet meer vertrouwd worden op eenduidig identificerende begrippen. Het 'objekt' zelf is samenspel, beweging, konstellatie. Het begrip is hieraan, naar haar eigen aard, tegengesteld. Met begrippen moet nu dus tevoorschijn worden gebracht, worden verlevendigd, wat eigenlijk door begrippen wordt geabsorbeerd en geannihileerd. Dat verklaart het verzet van Negt & Kluge tegen 'Oberbegriffe' (24). Hun concepten van scheiding, samenhang, arbeid en arbeidskracht zijn dan ook niet uitsluitend referentiële begrippen, maar zijn onderscheidende, richtinggevende, direktieve begrippen, om een perspectief op de werkelijkheid te winnen. "Arbeidskracht als kolossale verzameling van de voorgeschiedenis van eigenschappen en als bron van hun mogelijke inzet betreft haar specifiek veranderende energie daaruit, dat ze niet als voor-zichzelf-bestaand histories kon worden. Dan verhoudt ze zich tot de voorstelling van haar eigen begrip onverzadigd" (25). 'Arbeidskracht' is dus een begrip, dat slechts in de analyse inhoud heeft. Wanneer het gehypotaseerd wordt, wordt het 'onbruikbaar'.

4. Nieuwe gezichtspunten en onderzoeksterreinen

In de twee laatste paragrafen wil ik proberen enige 'sterke', en enige problematische kanten van het denken van Negt & Kluge te onderscheiden.

22 Vergelijk *Geschichte und Eigensinn*, 501/502.

23 Vergelijk *Geschichte und Eigensinn*, 84.

24 Zie noot 15.

25 *Geschichte und Eigensinn*, 84.

Eén en ander heeft echter een nog zeer voorlopige status.

Ik meen dat een aantal problemen, die sedert decennia aan Marx' theorie worden toegeschreven, door Negt en Kluge vruchtbaar worden geamendeerd. Zo het al niet gaat om definitieve oplossingen, dan toch in ieder geval om 'progressieve probleemverschuivingen'. Niet alleen ontstaat er door het perspectief van Negt & Kluge een preciezer beeld van wat kapitalisme betekent op het nivo van de ontwikkeling van de arbeidsvermogens; ook wordt het daardoor mogelijk om 'perspektiefarme' analyses als die van de 'deskilling of labor' (26) of die van de 'vloek van de automatisering' (27) te vervangen door meer gedifferentieerde en zaak-specifieke analyses van *allerlei verschillende* ontwikkelingen in productieprocessen (en niet in de laatste plaats die, die buiten de geïstitutionaliseerde loonarbeid plaatsvinden). Daarbij gaat het, zoals ik heb verduidelijkt, niet slechts om nieuwe onderzoeksthema's, maar ook om nieuwe, zo men wil méér politieke, vraagstellingen.

Negt & Kluges voorstel maakt het in principe mogelijk, dat een vanouds nogal schemerig facet binnen Marx' erfenis, namelijk de politieke *vorming* van het proletariaat en haar bevrijdingspotentieel (zij het niet meer in de vorm van een eenmalige, allesomvattende revolutie) beter en empirieser te conceptualiseren. Het is aannemelijk, dat binnen dit soort analyses aangetoond kan worden, dat op het nivo van de (niet-kapitalistische) productie van arbeidsvermogens de oorzaak ligt voor het feit, dat Marx' 'voorspelling' over de onontkoombare, 'natuurwetmatige' ontwikkeling en (zelf)vernietiging van het kapitalisme zich niet voordeed. De logica van het kapitaal, zo luidt immers de these, is niet onnipotent in het dirigeren van maatschappelijke ontwikkelingen.

Ook wordt het door de analyse van Negt & Kluge mogelijk, om een reduktionisties trekje, waaraan van oudsher marxistische denkers zich nogal eens bezondigen, namelijk dat van het primaat van de economiese activiteit, wordt overwonnen: arbeid en productie vindt immers niet slechts plaats binnen industriële, administratieve of andere loonarbeidsgestaltes,

26 Voor Braverman (en dat is typies voor het perspectief dat hij hanteert) is de these van de 'deskilling of labor' een centrale. De kapitaalkritiek, wanneer die plaatsvindt vanuit het perspectief van het kapitaal, typeert datgene wat de arbeid overkomt door technologiese en organisatoriese innovaties per definitie als een aanslag op de autonomie van het arbeidende subjekt.

27 Het gaat dus zeker niet om het toejuichen van de processen van automatisering en 'rationalisering' tout court. Maar de vaak gehoorde these, dat het hier om voorboden gaat van de totale teloorgang van de menselijke soevereiniteit en creativiteit, is in ieder geval voorbarig.

maar ook op het nivo van de sociale interactie, de kulturele produktie, de psyche, de arbeidsvermogens, zelfs de oorlog, etc.. Marx' fixatie op de dialektiek van het kapitaal (en dus de economiese wetmatigheden) was wellicht terecht in een tijdperk, waarin de kapitalistische expansie de determinerende faktor voor nieuwe maatschappelijke levensvormen leek te zijn. Volgens Negt is die fase inmiddels voorbij: "Het kapitaal...is nu reaktief...is niet in staat als maatschappelijke regulator één of andere gelijkmatige ontwikkeling te dienen. Dat betekent, dat positieve, nieuwe maatschappelijke levensvormen, niet meer door het kapitaal geproduceerd worden. En dat is een beslissend onderscheid met het kapitalisme van de 19e eeuw...zoals Marx dat aantroef" (28).

Er is een breed register van varianten van menselijke arbeid. Op al deze plaatsen vinden dan ook beslissende processen van onteigening, maar ook van toeëigening plaats. 'Politiek' is niet meer slechts de geïnstitutionaliseerde en als zodanig erkende uiteenzetting, die zich met name richt op de beslissingsmacht over de economiese korpora, maar blijkt verstrooid; alle menselijke activiteit blijkt geladen met disciplinerings- en weerstandsmomenten.

Door Negt & Kluge worden verder een aantal hardnekkige problemen met betrekking tot het dialektiese karakter van de Histories Materialistische traditie veelbelovend gereconceptualiseerd. Terugdenkend aan onder meer Nauta's kritiek op de beperkte heuristische betekenis van de dialektiek (29) valt daarbij onder meer op het volgende te wijzen: Nauta's kritiek richt zich op die gestalten van dialektiek, die naar hun kern teleologies zijn, die de geschiedenis opvatten als een ontwikkeling met een ingebouwd doel.

Verder wijst Nauta op het essentialistische karakter van de concepten uit de dialektiese traditie. 'Sociale klassen' bijvoorbeeld ontlene hun identiteit eerder aan hun 'objektieve positie' in de historische ontwikkeling, dan aan hun eigen (zelf)ervaring en activiteit. De geschiedenis voltrekt zich in zo'n visie dan ook vaak 'achter de rug van de mensen om'. Nauta voegt hieraan toe, dat het kunnen denken van *leerprocessen*, en van kulturele processen, in zo'n essentialistische dialektiese kader vrijwel onmogelijk is. Gevarieerde arbeiders-*kulturen* kunnen binnen zo'n rigide dialektiese logika vrijwel niet worden gethematiseerd.

Ik wil me in dit kader niet uitspreken over de merites van Nauta's bewegingen. Maar ik meen dat de hier genoemde kritiekpunten hout snijden, en niet gemakkelijk te pareren zijn. Ik zou daar tegenover willen stellen, dat

28 Die Geschichte der lebendigen Arbeitskraft, 84.

29 Lolle Nauta: De heuristische beperkingen van de dialektiek, 3.

Nauta zichzelf wel een erg orthodoxe en simpele (dus zwakke) variant van de dialektiek gedacht heeft, voordat hij tot zijn kritiek over ging. Daarnaast echter gaat het me er nu vooral om erop te wijzen, dat Negt & Kluge, hardnekkig *dialekties* dóór theoretiserend, er tegelijkertijd tot op grote hoogte in slagen, aan de door Nauta geformuleerde bezwaren tegemoet te komen. Hun denken maakt het mogelijk, cultuur-specifiek te onderzoeken, welke de veranderingen in produktiewijzes en de ontwikkeling in de vorming van de arbeidsvermogens zijn. Zij denken 'het proletariaat' immers niet meer essentialisties, of 'van bovenaf', maar proberen vanuit de veelheid van (ook geblokkeerde, en 'gecensureerde') bemiddelingsprocessen greep te krijgen op het - steeds tegendraadse - streven naar samenhang. Zij kunnen reflekteren op leerprocessen zowel op individueel als op maatschappelijk nivo, en op de betrekkingen tussen beide. Zij betrekken sectoren als moraal, religie, media, vrije tijd, sectoren dus die niet onmiddellijk met de produktiesfeer samenhangen, in deze reflexies. Zij bepalen emancipatie (bevrijding, 'de revolutie') niet essentialisties, maar geven deze noties een 'tijds-kern' (30) en decentraliseren ze. De optie is niet die van de subjekt/objekt-identiteit, maar die van samenhang. Dat is een 'lossere', maar tegelijkertijd 'koppiger' maatstaf (31).

Daarmee wordt het tevens mogelijk de reduktionistische visie 'van bovenaf' te corrigeren: vanuit het arbeidsproces geredeneerd zijn ook 'Spielerei', verkwisting van tijd, onnutte handelingen, etc., déél van de arbeid. De vaak steriele debatten over wat dan wel en niet 'produktieve arbeid' is kunnen worden ingelost voor analyses van de eigendynamiek van arbeidsinspanningen, waarbij zal blijken dat pas het *samengaan* van 'ernsthafte Produktivität' en het 'freie Ausagieren' een geheel is. Een nog ander aspekt daarvan is, dat 'disciplineren' niet meer per definitie als iets negatiefs of onderdrukkends moet worden begrepen, en niet meer persé met een strijd voor 'de herwinning van het ongeremde en onbeteugelde individu' moet worden beantwoord. Disciplineren 'van buitenaf' is repressief, maar heeft ook een andere kant; waar het wordt toegeëigend is het potentieel ook produktief voor bevrijding. De dialektiek is niet meer tweepolig; het betreft niet alleen 'wisselwerking', maar ook meerpolige, veelvormige transformaties.

30 Vergelijk Walter Benjamin, 'Geschichtsphilosophische Thesen', en het 'Passagenwerk'.

31 Negt & Kluge zijn duidelijk beïnvloed door Adorno's kritiese notie van de niet-identiteit. Vergelijk in dit verband ook Burger: *Die Mikrophysik des Widerstandes*, 110-114. Negt & Kluge proberen echter uit Adorno's negatief-kritiese begrenzungen te breken, wanneer zij de notie van de kritiek materieel maken.

Ook op terreinen als de arbeidssociologie lijkt me het werk van Negt & Kluge vruchtbaar. Niet voor niets bemoeit Negt zich behoorlijk intensief met vakbondsstrategieën en -beleid in de B.R.D. Hij wijst daarbij op de noodzaak specifieke analyses te maken van veranderingen in produktiewijzes, en wenst het valse dilemma van vóór of tegen technologiese innovatie achter zich te laten. Negt & Kluge wensen de komputer noch te verdoemen noch te bejubelen; voor hen is van belang op welke wijze, en gekoncentreerd rond welke strijdpunten, emancipatoriese potenties aan ontwikkelingen zoals die van de automatisering zichtbaar te maken zijn (en ook: welke gevaren, welke marginalisering van de levende arbeid erdoor mogelijk wordt en moet worden bestreden). Zij breken met de - door veel nostalgies geïnspireerde vervreemdingstheoretici verdedigde - begrenzingen van het ambachtelijk gemodelleerde arbeidsideaal. Kruciaal is volgens hen de kwestie van een mogelijke *nieuwe* vorm van 'autonomie', door *ver-werking* van nieuwe 'dode' arbeid.

Negt & Kluge's voorstellen maken het verder mogelijk, een uitweg te vinden uit de recentelijk soms op onvruchtbare wijze gepolariseerde diskussies over de status van het subjekt. Het subjekt wordt vaak als achterhaald, als valse 'humanistiese' maatstaf geschilderd. Het wordt daarom 'gedekonstrueerd', en gepresenteerd als een niet-autonome, toevallige konvergentie van verlangens, krachten en machten. Nauwelijks minder vaak, en met evenveel rigiditeit, wordt het subjekt gemodelleerd naar het ideaaltypiese 19e eeuwse vrije, zelfstandige, 'gebildete' individu. Negt & Kluge beschouwen het subjekt niet langer als autonoom, of als 'heilige' humanistiese maatstaf voor authenticiteit. Maar zij houden wel vast aan subjektieve inbreng, subjektieve motieven, in subjektief/objektieve processen. Het kleinste deeltje van hun onderzoekingen is echter niet het subjekt, maar het subjektieve in de enkele (steeds subjektief/objektieve) arbeidseigenschappen. Zij nemen dus afstand van het koherente en zelfstandige individu (32). Maar zij willen zich niet mee laten drijven op willekeurige of richtingloze golven van de geschiedenis. Een *gerichte* subjektieve inbreng *uit* de geschiedenis weg te denken staat volgens hen gelijk met het opgeven van het denken - en van menselijke arbeid - überhaupt. Er resten dan nog slechts willekeurige konfiguraties, voortkomend uit het veld van de automatika van macht en/of verlangen.

32 Dit is één van de elementen van de theorie van Negt & Kluge die uitnodig tot het zoeken van analogieën met een aantal kontemporaine franse denkers. Natuurlijk kunnen daarnaast ook de belangrijke verschillen niet buiten beschouwing worden gelaten. Ik beperk me in deze tekst tot een aantal incidentele verwijzingen, en zie af van het systematies nagaan van de eventuele parallellen.

Negt & Kluge's arbeidsbegrip heeft niet de pretentie de kompositie van het universum bloot te leggen, of andere mogelijke benaderingen van filosofiese en maatschappelijke thema's te diskwalificeren. Wél menen ze, dat hun benadering een vruchtbaar theoreties perspectief kan zijn om filosofiese en maatschappelijke problemen tegemoet te treden. Daarbij zou bijvoorbeeld gedacht kunnen worden aan vraagstellingen als die rondom vervreemdingstheorieën, de 'noodzakelijke' en de 'vrije' arbeid, de produktie-kultuur dichotomie, de schaduwarbeid-diskussie, de subjekt-objektproblematiek in de dialektiese traditie (met name de niet-identiteitstheze), de relatie tussen arbeid en disciplineren, maar ook meer direkt politieke kwesties als het arbeidsloos inkomen, de werkloosheid en de vrijwillige arbeid (33). Steeds gaat het hier om thema's die zowel aan de filosofiese traditie als aan maatschappelijke items raken. Ik geloof dat dat als één van de meest fascinerende aspecten van de theorie van Negt & Kluge kan worden aangemerkt.

Een 'theorie van de levende arbeid' lijkt de leidraad voor verdere theoretiese inspanning te moeten zijn. Zo'n theorie zal altijd gedeeltelijk heterogeen blijven: pas *in* het op elkaar stoten van arbeid en materialiteit is zichtbaar te maken welke de konstituerende elementen zijn, en kun je als het ware het objekt ook over het subjekt laten spreken. Vooralsnog slagen Negt & Kluge er, zo hoop ik in de laatste paragraaf te verduidelijken, niet in hiervoor voldoende overtuigende en bruikbare instrumenten aan te reiken.

33 Nog te vaak gaat het in die diskussies uitsluitend om de tegenstelling 'betaalde-arbeid-strategie' versus 'basisinkomen-strategie'. Zie bijvoorbeeld Joke Swiebel in Katijf 37. Dat lijkt me een reductie van de problematiek.

5. Problemen

De opties van Negt & Kluge zijn niet onproblematies. Ik wil proberen dat toe te lichten aan de hand van een aantal lezingen en artikelen van Negt, die na 'Geschichte und Eigensinn' zijn verschenen. Het gaat hier om het boek 'Lebendige Arbeit, Enteignete Zeit' uit 1983 en het artikel 'Arbeidersvorming en maatschappelijk-politieke competenties' uit 1986. In deze teksten worden de oningeloste theoretiese opties mijns inziens goed zichtbaar.

In mijn ogen blijven de voorstellen van Negt & Kluge teveel berusten in de akt van de onderzoekingen zelf. In het voorafgaande heb ik aangegeven, dat dat ook konsekwent is: Negt & Kluge willen geen 'grote theorie' meer. Ik geloof echter, dat zelfs wanneer je die these onderschrijft, dat je toch niet ontslaat van de noodzaak, verdergaand theoreties licht te werpen op het geklaimde. Teveel blijft het begrip van hun voorstel nu intuïtief, en blijven belangrijke vragen onbeantwoord. Zo is er de vraag naar het überhaupt *kunnen onderscheiden* van de volgens Negt & Kluge verschillende werkzame krachten in de geschiedenis: die van de naar samenhang strevende arbeidsvermogens, en die van de logika van het kapitaal. Zo Negt & Kluge dit onderscheid al op vele plaatsen illustreren en benadrukken, blijft toch de vraag naar het *verbindende* in de veelheid onderbelicht. En de noodzaak voor de beantwoording van deze vraag is gelegen in de pretentie, *politieke oriëntatie* te kunnen verschaffen. Ervan uitgaande, mét Negt & Kluge, dat deze oriëntatie er niet één van bovenaf mag zijn, en er niet één van buitenaf hoeft te zijn, blijft dan toch de vraag naar het gemeenschappelijke in allerlei vormen van weerstand vooralsnog onvoldoende verhelderd. De term 'samenhang' blijft als het ware te evokatief, en te weinig operationeel. We kunnen diezelfde impasse ook anders formuleren: in 'Geschichte und Eigensinn' is een zeer rijke, veelzijdige en veelvormige notie van politieke weerstand geïmpliceerd. De weerstandsvormen *behoeven* niet politiek-institutioneel geartikuleerd te worden om politiek effectief te zijn. Zo'n klaim is fascinerend, opent vele nieuwe waarnemings- en onderzoeksvelden, en relativeert veel geforceerde, op 'bewustwording' geënte, politieke 'tortured efforts'. Het is, misschien voor het eerst op werkelijk *materieel* nivo, de democratisering van de politiek. Maar het is te 'dun' als het niet, op geen enkele wijze, op begrip gebracht kan worden, als de algemeenheid (niet ván, maar) in de pluriforme verzetsvormen niet kan worden onderscheiden. Daartoe is het - benadrukken van het - motief van de 'andere vermogens' van de arbeid als zodanig niet voldoende. Wanneer Negt & Kluge stellen dat "...onze hoofdzakelijke onderzoeksinteresse zich op die categorie van de arbeid richt - onder zo vele - die de arbeidsvermogens op hun vermogen

onderzoekt, om het geschiedsprodukt te beheersen, en niet erdoor beheerst te worden" (34), dan hameren ze slechts opnieuw op hun (op zich zeer overtuigende) bedoeling, om de *waarneming* te veranderen. Maar dan laat toch het boek de lezer na deze waarnemings-verrijking al spoedig op vele punten in de steek. En in Negts meer recente teksten lijkt het erop, alsof zijn eerste aandachtspunt op dit moment niet de konkretisering van een aantal belangrijke thema's uit 'Geschichte und Eigensinn' is, maar een pogen, om de inspiratie van dat boek op andere nivo's dan die van de filosofiese en waarnemingsvernieuwingen aan te wenden. Omdat echter het eerste achterwege is gebleven, moet ook het laatste onbevredigend blijven. En hoewel we ons moeten realiseren dat dat, wat Negt in zijn meer recente teksten te berde brengt, een andere pretentie en status heeft als dat wat in hun gezamenlijke 'Wühl und Fundbuch' wordt ontwikkeld, blijkt er volgens mij toch uit welke de onvoltooide theoretiese initiatieven van 'Geschichte und Eigensinn' zijn. Zo op het eerste oog bezien valt Negt terug in 'objektivistiese', en traditioneel-politieke concepten, en raakt een 'operationalisatie' van wat 'samenhang' in een veelheid van situaties kan betekenen eerder verder verwijderd dan naderbij. Wellicht onder druk van bemoeienissen met de geïnstitutionaliseerde vakbondspolitiek lijkt Negt ertoe verleid te worden om in plaats van een 'mikro-fysika van de weerstand' veel meer een globale analyse van de politieke ontwikkelingen in de B.R.D. in het fokus van zijn analyses te plaatsen. Opnieuw speelt 'het juiste bewustzijn' op veel plaatsen een te doorslaggevende rol. De machtsstrijd wordt weer globaal, de arbeidersvorming wordt weer geënt op het 'bijbrengen' van 'maatschappelijk-politieke competenties'. In het artikel waarin Negt deze laatste kwestie centraal stelt (35) licht hij het concept van het politieke weer toe in algemene termen. Analyses die wijzen op de 'Nieuwe Ondoorzichtigheid van de Werkelijkheid' (36) of op de onteigening 'van het intelligent technies omgaan met dingen in het leven van alledag ... hetgeen betekent dat de mensen dommer worden' (37) vervallen eigenlijk opnieuw in 'Obergriffe', die het *proces* van de wording en inzet van eigenschappen die tégen deze tendenzen storend optreden, niet expliciet thematiseren. Negt komt oog in oog met een begrip van het politieke te staan, dat opnieuw centralisties en eenzijdig is. 'Politiek' kan dan niet meer, of nog slechts moeizaam, in de emfatiese zin van dat woord 'van onder af' ingevuld worden (zonder dat het daardoor, en dat was nu juist het fascinerende van

34 Geschichte und Eigensinn, 129.

35 Oskar Negt: Arbeidsvorming en maatschappelijk-politieke competenties, Tijdschrift voor Arbeid en bewustzijn 10/3.

36 Idem, 290. (De term is geleend van Habermas.)

37 Idem, 299.

'Geschichte und Eigensinn', noodzakelijkerwijs zó algemeen wordt dat het onbepaaldbaar wordt). De notie van een 'beheerst te worden' blijft duidelijk present in Negts pogingen om politieke tendenzen te interpreteren. Maar precies het 'fijne' instrumentarium om dit, enerzijds op veel situaties en verschillende 'ekonomieën' betrokken, anderzijds oog hebbend voor de hierin *altijd* aanwezige 'eigen-zin' van de arbeid, te doen, ontbreekt. Ook hier blijkt de 'theorie van de praxis' nog niet uit de fase van het 'ontwerp' getreden (38). Dat is het 'unerfüllte Programm' van Negt & Kluge. Het staat als akute kwestie op de agenda, de notie van samenhang inhoud te kunnen geven in het analyseren van de arbeidsprocessen. 'Samenhang' moet een conceptuele inhoud krijgen, of het zal teveel een slechts inspirerend, en te weinig een analytisch begrip blijven.

De eerder gesignaleerde produktieve mogelijkheden en beloftes rechtvaardigen het echter alleszins, te trachten de voorstellen van Negt & Kluge verder te ontwikkelen.

Literatuur

- Bader, V.M., Das Ende der Arbeitsteilung? (Einige kritische Bemerkungen zum neuen Buch von Kern/Schumann), UvA, april 1986.
- Blauner, R., Alienation & Freedom, Chicago, 1964.
- Braverman, H., Labor and Monopoly Capital, New York/London, 1974.
- Burger, R., Die Mikrophysik des Widerstandes, in: Ästhetik und Kommunikation, juni 1982.
- Kern, H., Schumann, M., Das Ende der Arbeitsteilung? München, 1984.
- Marx, K., Ökonomisch-philosophische Manuskripte, MEW EB, Berlin, 1974 .
- Grundrisse, MEW, Berlin, 1974.
- Das Kapital I, MEW, Berlin, 1981.
- Resultate des unmittelbaren Produktionsprozesses, Frankfurt, 1969.
- Nauta, L., De heuristische beperkingen van de dialectiek, in: Kennis en Methode 3/1985.
- Negt, O., Kluge, A., Öffentlichkeit und Erfahrung, Frankfurt/M, 1978.
- Geschichte und Eigensinn, Frankfurt/M, 1981.
- Die Geschichte der lebendigen Arbeitskraft, (interview), in: Ästhetik und Kommunikation, juni 1982.
- Negt, O., Für eine neue Marx-Lektüre, in: Spuren - in Kunst und Gesellschaft 3/1983.

38 Vergelijk Pierre Bourdieu: Entwurf einer Theorie der Praxis, Frankfurt/M, 1979.

Lieber Karl Marx! Wie soll ich beginnen? (Briefessay) in: Frankfurter Rundschau 22-3-1983.
Lebendige Arbeit, enteignete Zeit, Frankfurt/M, 1984.
Arbeidersvorming en maatschappelijk-politieke competenties, in:
Tijdschrift voor arbeid en bewustzijn, 3/1986.
Schuh, F., Über den Eigensinn der Philosophie. Zum Philosophiebegriff in
Negt/Kluges 'Geschichte und Eigensinn', in: Freibeuter, 9/1981.
Swiebel, J., Arbeit, macht en arbeidsethos, in: Katijf 37/1987.
Ullrich, O., In het flikkeren van uw ogen zult gij uw brood verdienen, in:
De Groene Amsterdammer, 4 februari 1987.

Ton Salman is filosoof en studeert antropologie aan de UvA.

Ook nog leverbaar, voor de normale prijs (f.12,-, plus f.2,50 porto; v.a. no. 26: f.12,50):

- nummer 22: Themanummer Modernisme/Postmodernisme; Habermas en Derrida; metaforen in kunst en filosofie. Maart 1986.
- nummer 23: Irigaray; dossier Stuurman; Magritte; discussie over Baudrillard. Juni 1986.
- nummer 24: Nauta en de geschiedenis van de filosofie; Foucault leest Kant; Frith over postmodernistische cultuurtheorie. September 1986.
- nummer 25: Irigaray, Cixous, French; filosofie en spot; debat met Laclau; Deleuze over Foucault. December 1986.
- nummer 26: Themanummer Technologie: kennis, retoriek, beheersing. Maart 1987.
- nummer 27: Schterhuis over macht en sociale ongelijkheid; Foucault, Habermas en TBR; disciplineren en verzet. Juni 1987.
- nummer 28: Literatuur en Filosofie; over Heiner Müller, Enzensberger en Achterberg; Sarah Kofman: het maagdelijkheidstaboe. September 1987.
- nummer 29: Oorlog en filosofie: Hobbes, Nietzsche, Wittgenstein; Lyotard en Habermas. December 1987.
- nummer 30: (f.13,50) Waanzin en psychiatrie; Negt en Kluge; Foucault; Heidegger. Maart 1988.

Rektifikaties

In nummer 30 is het een en ander fout gegaan met het artikel van Ton Salman, 'Wer sich Mühe gibt hat Glück gehabt':

p. 81, 3e regel van boven, moet staan: "...niet het *begrip van de arbeid vanuit het kapitaal*, maar..."

p. 83, 5e regel van boven, moet staan: "Aan het uitwerken van dat program heeft Marx zich gezet in..."

p. 94, 3e regel van onder, moet staan: "...niet uitspreken over de merites van Nauta's voltallige beweringen..."

p. 99, 6e regel van onder: "Obergriffe" moet zijn: "Oberbegriffe"

p. 100, 2e regel van boven, moet staan: "De notie van een 'beheersing van het geschiedsprodukt in plaats van erdoor beheerst te worden' blijft duidelijk present..."

De recensie 'Bruno Latour en de wetenschap' is van: Bruno Latour, *Science in Action*, Open University Press, 1987, 274 blz., ca. f.40,-.

Mededeling

La Mandragola - De Alruin

Vrijdagmiddag 3 juni zal ter gelegenheid van het verschijnen van dit Krisis-nummer om 14.00 uur op het Binnengasthuisterrein te Amsterdam het toneelstuk 'De Alruin' van Machiavelli worden opgevoerd. De hoofdpersonen in deze komedie pogen op 'Machiavelliaanse' wijze hun doel te bereiken. Na afloop zullen vier 'deskundigen', onder wie Ido de Haan, Frans Jacobs en Judith Vega, hun interpretatie van het toneelstuk geven. Toegang is vrij.